

УДК 347:796]:340.131"364"
DOI <https://doi.org/10.32782/lexsportiva/2024.2.3>

Харитонов Євген Олегович,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН країни,
завідувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5521-0839>

Харитонova Олена Іванівна,
докторка юридичних наук, професорка,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувачка кафедри інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9681-9605>

СПОРТИВНЕ ПРАВО ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОЛІТОЛОГІЧНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ПРАВOROЗУМІННЯ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Актуальність проблеми сутності спортивного права зумовлена глобальними викликами сучасності, серед яких пандемія COVID-19 та масштабна гібридна війна займають особливе місце. Пандемія спричинила значні тимчасові обмеження у спортивній діяльності, пов'язані з карантинними заходами, локдаунами та вакцинацією. Натомість наслідки гібридної війни є більш комплексними та глибокими, адже вони впливають не лише на спорт, але й на договірну, торговельну, дипломатичну та інші сфери. Для спортивного права це означає необхідність не лише реагувати на ці виклики, але й переосмислювати традиційні підходи. Особливо актуальним стає відхід від позитивістського розуміння права, яке не завжди може ефективно адаптуватися до сучасних умов.

Метою статті є дослідження сутності спортивного права через переосмислення базового поняття «право» та врахування впливу надзвичайних ситуацій на регулювання спортивних відносин. Методологічною основою виступає синкретичний підхід, що об'єднує політологічні та соціологічні методи, які дозволяють оцінити нові умови правового регулювання.

Аналіз проблеми засвідчує, що питання визначення сутності, предмета, методу регулювання та місця спортивного права в системі права залишаються предметом наукових дискусій. Важливим аспектом є також дослідження специфіки кіберспорту, який стає невід'ємною складовою спортивного права. Деякі науковці розглядають спортивне право як сукупність норм, але визнають необхідність поглибленого аналізу системи права, відкладаючи вирішення цих проблем на майбутнє.

Стаття пропонує інноваційний підхід до розуміння спортивного права, що виходить за межі його традиційного сприйняття як набору юридичних норм. Автори акцентують увагу на динамічному характері сучасного правового регулювання у сфері спорту, яке формується під впливом глобальних викликів. Врахування впливу пандемії, воєн та інших надзвичайних ситуацій стає невід'ємним елементом розвитку спортивного права, що вимагає переосмислення його сутності, місця та ролі у сучасній правовій системі.

Ключові слова: спортивне право, гібридна війна, позитивістський підхід, кіберспорт, регулювання спортивних відносин.

KHARYTONOV YE.O., KHARYTONOVA O.I. SPORTS LAW THROUGH THE LENS OF POLITICAL AND SOCIOLOGICAL LEGAL UNDERSTANDING IN THE CONTEXT OF HYBRID WAR

The relevance of the issue of the essence of sports law is driven by the global challenges of today, particularly the COVID-19 pandemic and the large-scale hybrid war. The pandemic caused temporary restrictions in sports, associated with quarantines, lockdowns, and vaccination requirements. In contrast, the consequences of the hybrid war are far more profound, affecting contractual, trade, diplomatic, and other spheres. For sports law, this necessitates a reevaluation of traditional approaches, as the positivist approach fails to effectively address contemporary challenges.

The article aims to explore the essence of sports law by rethinking the concept of "law" and considering the impact of extraordinary circumstances on the regulation of sports relations. The methodological foundation of the study is based on a syncretic approach – combining political science and sociology – which takes into account the new conditions of legal regulation.

An analysis of the issue shows that the questions of defining the essence, subject, method of regulation, and place of sports law within the legal system remain debatable. The specificity of esports as a separate component of sports law is also examined. Some researchers characterize sports law as a set of norms, yet they acknowledge the need for a deeper analysis of the legal system, postponing the resolution of these problems for the future.

The article offers a new perspective on sports law, moving beyond its traditional understanding as a collection of legal norms. The proposed approach reflects the dynamic nature of modern legal regulation in the field of sports, particularly in the context of global challenges impacting legal systems as a whole.

Key words: sports law, hybrid war, positivist approach, esports, regulation of sports relations.

Постановка проблеми. Проблема визначення сутності спортивного права наразі набуває особливої актуальності, що зумовлюється такими глобальними викликами, що практично безперервно слідували один за одним, як пандемія КОВІД-19 та масштабна гібридна війна, котра загрожує перетворитись на світову. І якщо пандемія потягла загалом не надто тривалі, тимчасові обмеження у галузі спорту та фізкультури, пов'язані з карантинами, локдаунами, необхідністю вакцинації учасників спортивних змагань [1], то значення гібридної війни є набагато відчутнішим, оскільки впливу зазнали договірна, торговельна, дипломатична та інші сфери [2].

Для сфери спорту у цілому і спортивного права, зокрема, масштабування гібридної війни тягне ті наслідки, що протистояння демократичних та авторитарних суспільств, яке загострилось на тлі такої війни останнім часом, поміж іншого перешкоджають нормальному функціонуванню правових системи та їхніх елементів. Відтак у галузі регулювання спортивних відносин, де традиційний позитивістський підхід усе більше втрачає свої позиції, оскільки не дає змоги належним чином реагувати на виклики часу, існує необхідність нових підходів до вирішення цього питання.

Сутність спортивного права доцільно досліджувати із врахуванням необхідності змін підходу до розуміння категорії «право» взагалі, не обмежуючись його розумінням як сукупності юридичних норм, закріплених у актах законодавства.

Методологічною основою дослідження є теза про необхідність врахування надзвичайних ситуацій, як чинника впливу на регулювання спортивних відносин, що зумовлює доцільність синкретичного – політологічного та соціологічного підходів.

Розгляд впливу такого праворозуміння на визначення сутності спортивного права і є **метою** нашої статті.

Стан дослідження проблеми. Визначення поняття та сутності спортивного права традиційно привертало увагу дослідників. При цьому досі залишаються дискусійними питання визначення його поняття, предмета та методу правового регулювання, місця у системі права, можливості та доцільності визнання його окремою чи комплексною галуззю права, особливості сфери кібер-

спорту тощо [3]. Водночас, деякі науковці, характеризуючи спортивне право як сукупність норм, що об'єднуються за певними ознаками (галузь законодавства), зазначають, що «система права є складним явищем правової дійсності і потребує подальшого поглибленого вивчення» [4], відкладаючи вирішення цієї проблеми на майбутнє.

Але таким чином поза полем зору дослідників залишаються ті чинники, які зумовлюють зміст норм права, ті обставини (і насамперед, надзвичайні), котрі зумовлюють для законодавців необхідність реагувати на виклики часу. Зокрема, таким викликом є гібридна війна. Цей феномен певною мірою досліджений правознавцями [5]. Однак питання його впливу на регулювання спортивних відносин і розуміння сутності спортивного права практично не розглядалися.

Зазначене свідчить про недостатнє дослідження цього спектру проблеми і зумовлює доцільність розгляду тут відповідних питань.

Виклад основного матеріалу. «Гібридні війни» та суміжні поняття. Характеризуючи гібридну війну, будемо спиратися на твердження К. фон Клаузевіца, яке стосується феномену війни взагалі: це, передусім, «акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю» [6].

Головною ознакою такої війни називають її «гібридність»: вона є одночасно війною інформаційною, економічною, репутаційною, смисловою. Військові дії задають лише фон для більш масштабної війни в людському розумі [7]. Насправді «поняття гібридної війни охоплює явище набагато ширше, ніж сучасні форми ведення бойових дій, види війн майбутнього або назви конкретних конфліктів змішаного типу. Йдеться про оформлення нового виду глобального протистояння у сучасному дестабілізованому міжнародному безпековому довіллі. Тому загальне позначення «гібридна війна» розуміють як «парасольковий термін», що покриває різні аспекти цього явища та уможливорює інтегрування і відносно цілісне розуміння широкого набору, пов'язаних з ним різноманітних та різноспрямованих підходів» [8].

Першими у пошуках засобів боротьби з міжнародним тероризмом звернули увагу на «гібридні загрози» американці, зазначивши доцільність акценту «невоєнних операцій» (Operations Other Than War) за тісної взаємодії з недержавними

акторами та медіа-середовищем. Першою жертвою війни ставала інформаційна інфраструктура противника: вороже суспільство отримувало вже спеціально підготовану інформацію. Новий етап розвитку ця концепція отримала після трагічних подій 11 вересня 2001 року, коли головним противником стали розосереджені, горизонтальні мережі терористичних груп з автономними «комірками», без жорсткої вертикалі управління. Для боротьби з таким противником був потрібен новий інструментарій, який би враховував і нову інформаційну реальність світу. Так з'явилася нова концепція інформаційно-психологічного протиборства, яку назвали Мережно-центричне протиборство (Network-Centric Warfare – NCW).

Російське воєнно-політичне керівництво було в захваті від ідеї й замість традиційних військових підрозділів почало використовувати «гібридні», неідентифіковані війська. Поки противник намагається зрозуміти, що є джерелом загрози, операція завершується з тим інформаційним ефектом який формується агресором. У них гібридний інструментарій отримав назву «асиметричних дій», а сама ця ідея лягла в основу військової операції з анексії українського Криму і окупації частини українського Донбасу на початку 2014 року. Положення оновленої концепції щодо бачення гібридного інструментарію було використане під час повномасштабного вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 року.

Американські дослідники до основних характеристик гібридної війни відносять маскування її під невійськовий інструментарій, а також високий рівень неочікуваності. Відтак найважчою ситуацією, яку породжує гібридна війна, є її непередбачуваність. Як підкреслюють дослідники асиметричних конфліктів: *«Від західних демократій очікується поведінка, що відповідає правилам, у той же час від терористів, за визначенням, цього не очікують»*. Із іншого боку, саме це стає завданням гібридної війни. Гібридна війна надає перевагу тому, хто вміє працювати з масовою свідомістю. Сторона, що атакує, повинна доводити справедливість своїх дій як власному народові, так народу, на який націлена атака. А для атакованої сторони досить важко давати відповідь такій неоголошеній війні [9].

Визначаючи поняття гібридної війни, українські дослідники пропонують, акцентуючи увагу на тих чи інших її ознаках. Не зупиняючись на них детально, звернемо тут увагу лише на невійськову складову гібридної війни – політичні, економічні чинники, кіберпростір і медіа-простір (сюди вхо-

дять пропаганда, інформаційні війни і все, що з цим пов'язано), які зумовлюють необхідність оновлення праворозуміння взагалі та оновлення розуміння сутності спортивного права зокрема. І всі ці чинники тісно переплітаються. Найнебезпечніше ... у цій війні – це те, що на застосування одним ворогом одного з чинників, інший відповідає зовсім іншим. Асиметрія є головною ціллю, а головне, чим ми користуємося – політичний простір. ... Фактично на якісь перемоги ворога на полі бою, ми відповідаємо рішенням політичних, економічних, інформаційних сил... І так само робить наш ворог. І це є гібридна війна [10].

Під час гібридної війни об'єктом нападу агресора є індивідуальна та колективна свідомість (ментальність) населення атакованої країни, цивілізації, а також правоментальність, що за своєю сутністю, є втіленням (відображенням) національних суспільних цінностей та спроб їхньої реалізації юридичними засобами.

Враховання зазначеної обставини забезпечує формування концепту права, що відображають правові цінності суспільства, втілені у його правоментальності. У концепт права додаються аксіологічні елементи, що дає змогу коригувати його в умовах гібридної війни навіть у межах позитивістського підходу, спираючись на методологічний імператив правотворення щодо залагодження конфлікту приватного та публічного інтересів, а також солідаризація зазначених інтересів з метою подолання агресії і захисту суспільних цінностей.

При цьому, враховуючи згадані особливості гібридної війни, слід визнати недостатніми «лінійні» («симетричні») відповіді на створювані нею гібридні загрози. Звичайний позитивістський підхід, за якого в умовах надзвичайних ситуацій влада вдається до публічних заходів, котрі, з погляду юридичного, спираються на перевагу позитивістського розуміння: право трактується (зокрема, владою) як інструмент в руках держави [11], тут є неефективним.

Відтак виникає проблема іншого праворозуміння, інших підходів до правового регулювання в умовах гібридної війни.

Тому в умовах гібридної війни, на нашу думку, виправданим є політологічно-соціологічне розуміння права, котре також стосується і спортивного права.

Таке розуміння права можна розглядати як відповідь на виклики гібридної війни. Це зумовлюється тим, що, оскільки кожна війна є продовженням політики за допомогою насильства, будь-які правові концепти, пов'язані з фено-

меном гібридної війни, мають розглядатися із врахуванням «політологічного забарвлення».

Політологічне розуміння права (котре слід відрізнити від правової політології [12]) полягає у врахуванні та дослідженні взаємодії політики і правової системи, а також впливу політичних процесів на розвиток концепту права та правових концептів.

При цьому аналізуються та враховуються політичні чинники походження та розвитку концепту права, його структура, функції, взаємодія з політичними інститутами, вплив політичної влади на правову систему та інші аспекти, що дає можливість аналізувати природу права, його роль у політичному суспільстві та співвідношення з іншими соціальними явищами.

З погляду політологічної концепції, концепт права можна визначити як систему ідей, уявлень і образів щодо норм і правил, які регулюють взаємини між людьми та групами на різних рівнях політичного суспільства. Право виступає як інструмент формування поведінки громадян і організацій, що забезпечує захист прав та свобод людини, визначає процедури прийняття рішень, врегульовує конфлікти та забезпечує стабільність і порядок у суспільстві. Разом із тим, право у політологічному розумінні є важливим чинником забезпечення функціонування політичної системи, взаємодії між суб'єктами політики, та їхніх взаємин з іншими суб'єктами з метою забезпечення правопорядку у суспільстві.

При цьому право у політологічному розумінні стосується не лише суб'єктів політики, але й інших суб'єктів суспільства, які підпадають під його дію і вплив. Правові норми і правила, встановлені системою права, застосовуються до всіх членів суспільства, незалежно від їхнього статусу, соціального становища або політичної активності, а також визначають умови і характер їхньої взаємодії, забезпечують захист їхніх прав і свобод, встановлення адекватних процедур та механізмів залагодження конфліктів у суспільстві.

Джерелами права у контексті політологічного розуміння можуть вважатися політичні інституції, органи влади та політичні процеси, які впливають на формування та розвиток правової системи. Формами права є Конституція, яка встановлює основні принципи та права громадян, обмеження влади та інші важливі норми, а також законодавство, міжнародні договори, судова практика, рішення політичних органів та політичні інституції, які впливають на створення та застосування правових норм.

Значення політологічного бачення права істотно зростає в умовах надзвичайних ситуацій (особливо, гібридної війни, яка супроводжується суттєвими викликами політичному та соціальному ладу). Такий підхід, на нашу думку, підлягає також застосуванню при дослідженні та реалізації концепту спортивного права, зокрема, його приватно-правових аспектів оскільки, попри те, що приватно – правова методологія визначає засади взаємин між приватними суб'єктами, змістовним результатом тут є система правових норм і правил, якими визначаються, забезпечуються і захищаються приватні права осіб у цивільних відносинах. У цьому разі політологічне праворозуміння може бути застосоване щодо спортивного права, як складової частини загальної системи права.

В умовах гібридної війни, яка характеризується відсутністю чіткого розмежування між військовими діями, політичним впливом та іншими формами агресії, використання політологічної концепції права дає можливість синкретичного підходу до вирішення низки проблем, що виникають внаслідок гібридних загроз: 1) забезпечення правового простору, який дозволить унеможливити зловживання правовими нормами для ведення ворожої діяльності; 2) реагування на гібридні виклики, які вимагають нових підходів до застосування правових норм та механізмів правової відповідальності для відповіді на нетрадиційні загрози; 3) співробітництво між країнами та міжнародними організаціями для розробки ефективних міжнародних правових механізмів [13].

Відтак політологічне розуміння права в умовах гібридної війни відіграє важливу роль у формуванні юридичних заходів забезпечення стабільності, захисті прав та свобод громадян та відповідній реакції на виклики сучасних гібридних конфліктів, зокрема у сфері спортивних відносин.

Водночас, таке розуміння права, аби не перетворитися на сукупність теоретичних побудов, має бути доповнене соціологічним баченням, котре дає можливість уникати в умовах війни недоліків позитивістського розуміння у його «чистому» вигляді.

Як зауважував батько Джорджа Сороса щодо дії норм права та юридичних гарантій у часи Другої світової війни: «Нормальні правила не діють в аномальних умовах» [14].

Враховуючи це, для того, щоб одразу внести «поправку» на надзвичайність чинників впливу на право, яким є гібридна війна, доцільно використовувати соціологічне праворозуміння, котре

сформувалось як реакція на недоліки позитивістського підходу до права. Концепції соціологічного розуміння права не заперечують існування права, але визначають його не як систему нормативних приписів державної влади, а як специфічне соціальне явище, що стихійно виникає в результаті процесів соціальної саморегуляції та є результатом динамічного функціонування соціуму. Залежно від зміни суспільних відносин змінюється і право, котре є віддзеркаленням суспільних відносин. Право не породжується державою, але закріплюється нею. Тому соціологічний підхід до розуміння права окрім того, що основну увагу акцентує безпосередньо на суспільних відносинах, ще й побудований на позитивістській методології, адже не обмежує існування права у вигляді законів. Право корениться у самому суспільному житті, а не у його формальному відображенні, і закони лише тоді є правовими, коли адекватно відображають динаміку об'єктивного суспільного розвитку [15].

Отже соціологічний елемент використовуємо як доповнення до політологічного, зокрема, з метою оцінки значення обов'язку приватної особи у екстремальних ситуаціях [16], а відтак доцільно вести мову про політологічно-соціологічне розуміння права.

Висновки. Надзвичайні ситуації, що виникають у нашу добу, зумовлюють необхідність перегляду праворозуміння у цілому, а також підходів до регулювання окремих видів суспільних відносин, зокрема відносин у галузі спорту.

Найбільш актуальною надзвичайною ситуацією наразі є гібридні війни, які створюють «гібридні загрози» в усіх сферах життя суспільства, порушують права людини, або перешкоджають реалізації останніх, що зумовлює необхідність пошуку «гібридних відповідей», зокрема з використанням юридичних заходів.

У контексті гібридної війни, яка характеризується відсутністю чіткого розмежування між військовими діями, політичним впливом та іншими формами агресії, використання політологічного бачення права дає можливість синкретичного підходу до вирішення низки проблем, що виникають внаслідок гібридних загроз. Позитивістське

та політологічне розуміння права, аби не перетворитися на сукупність теоретичних побудов, має бути доповнене соціологічним баченням, як доповнення до політологічного, зокрема, з метою оцінки значення обов'язку приватної особи у екстремальних ситуаціях.

Відтак проблеми спортивного права в умовах гібридної війни доцільно розглядати з позицій політологічно-соціологічне розуміння права.

Аналіз можливостей застосування у гібридній війні ефективних правових заходів у відповідь на гібридні загрози агресора свідчить, що відповіді також мають бути «гібридними»

При цьому, як на нашу думку, «гібридність» засобів, які застосовуються усередині держави, зокрема, означає, що вони мають обиратися і використовуватися на підґрунті, передусім, політологічно-соціологічного розуміння права і, зберігаючи основну мету – захист прав людини (приватних осіб), допускати також збільшення частки публічно-правових елементів у регулюванні відносин не тільки публічних, але й приватних, зокрема у галузі спорту.

З практичного погляду, це означає створення концепції правового регулювання (зокрема, спортивних відносин), яка б ґрунтувалася на загальному баченні завдань держави і суспільства у гібридній війні (перемога), деокупації та відбудови, а також юридичного забезпечення дій України у полігібридній війні з росією, котра, за оцінками експертів, буде тривати з півстоліття після припинення «гарячої фази» поточної війни.

Відколи російська військова агресія стала повномасштабною, стала очевидною й необхідність суттєвого підвищення ефективності механізму правового регулювання, зокрема, адекватного регулювання спортивних відносин і реалізації та захисту цивільних прав у цій сфері в умовах запровадження воєнного стану.

Війна потребує суттєвого підвищення ефективності механізму правового регулювання, зокрема, адекватного нормативного забезпечення, що ґрунтується на політологічно-соціологічному праворозумінні та приватно-правовій і публічно-правовій методології регулювання цивільних відносин у галузі спорту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Харитонов Євген Олегович. ПРОБЛЕМИ ВАКЦИНАЦІЇ ВІД КОВІД-19 ДІТЕЙ СПОРТСМЕНІВ //Спорт в умовах пандемії: цивілістичні проблеми: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 5 листоп. 2021 р. / за заг. ред. Є.О. Харитонова; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2021. С. 4–8.
2. Буткевич О. Український вимір протидії «гібридній війні» //Деокупація. Юридичний фронт: матеріали Міжнародного експертного круглого столу (Київ, 18 березня 2022 р.) / Державний торговельно-економічний університет, Українська асоціація порівняльного правознавства, Українська асоціація міжнародного права, Асоціація реінтеграції Криму; упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. С. 20.

3. Харитонов Є.О., Каліберда О.Г. Правове регулювання відносин суб'єктів фізкультурно–спортивної діяльності// Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 2001.– Вип. 11. – С. 251–254.
4. Саннікова М. В. Спортивне право: до постановки питання про виділення галузі // Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск 32. 2016. С. 200.
5. Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. Media Sapiens. 2015. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyna_skladova.
6. Карл фон Клаузевіц. Природа війни. пер. Руслан Герасимов. Харків: Vivat, 2018. С. 8–11.
7. Гібридна війна: інформаційна складова. Георгій Почепцов. 25 жовтня 2015. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14501/2015-10-25-gibrydna-viyna-informatsiyna-skladova/>
8. Яворська Г.М., Іжак О.І. Феномен гібридної війни. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. С. 22, 19.
9. З історії поняття гібридної війни в США і Росії. Георгій Почепцов. 1 листопада 2015. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14619/2015-11-01-z-istorii-ponyattya-gibrydnoi-viyny-v-ssha-i-rosii/>
10. Так що ж таке гібридна війна? І чи гібридна війна в Україні? 18 липня 2017. URL: <https://www.armyfm.com.ua/tak-shho-zh-take-gibridna-vijna-i-chi-gibridna-vijna-v-ukraini/>
11. Кузь С.В. Теоретико-методологічні засади праворозуміння. Науково-інформаційний вісник Право. № 1(13). 2016. С. 83.
12. Правова політологія. Академічний курс. За ред. І.О. Кресіної. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2021. 480 с.
13. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Приватне право як концепт. Том VI: Приватне право в умовах гібридної війни: монографія. Одеса: Фенікс, 2024. С. 156–157 (408 с.)
14. Сорос Дж. На захист відкритого суспільства / пер. с англ. І. Возняка. Х.: Віват, 2021. С. 10 (224 с.)
15. Стащенко О. До питання про зміст і напрями соціологічного право розуміння. Філософія права. 2009. № 11. С. 8.
16. Попович Т.П. Розуміння обов'язку у соціологічних концепціях Г. Спенсера та Є. Ерліха. Актуальні проблеми держави і права. 2022. № 10 (2) С. 81–86. DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v94.2022.10>

REFERENCES:

1. Kharytonov Ye.O. Problemy vaktsynatsiyi vid COVID-19 ditey sportsmeniv // Sport v umovakh pandemiyi: tsyvilistychni problemy: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., Odessa, 5 lystop. 2021 r. / za zah. red. Ye.O. Kharytonova; NU «Odeska yurydychna akademiya». Odessa: Feniks, 2021. S. 4–8.
2. Butkevych O. Ukrainytskyi vymir protydyi «hibrydnyy viyni» // Deokupatsiya. Yurydychnyy front: materialy Mizhnarodnogo ekspertnogo krugloho stolu (Kyiv, 18 bereznya 2022 r.) / Derzhavnyy torhovelno-ekonomichnyy universytet, Ukrainytska asotsiatsiya porivnyalnoho pravoznavstva, Ukrainytska asotsiatsiya mizhnarodnogo prava, Asotsiatsiya reintegratsiyi Krymu; uporyad. i nauk. red. O.V. Kresin. Kyiv: Derzh. torh.-ekon. un-t, 2022. S. 20.
3. Kharytonov Ye.O., Kaliberda O.H. Pravove rehulyuvannya vidnosyn sub'yektiv fizkulturno-sportyvnoi diyalnosti // Aktualni problemy derzhavy i prava. Odessa, 2001. Vyp. 11. S. 251–254.
4. Sannikova M.V. Sportyvne pravo: do postanovky pytannia pro vydilennia haluzi // Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannya. Vypusk 32. 2016. S. 200.
5. Pocheptsov H. Hibrydna viina: informatsiina skladova. Media Sapiens. 2015. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyna_skladova.
6. Karl von Klauzevits. Pryroda viiny. Per. Ruslan Herasymov. Kharkiv: Vivat, 2018. S. 8–11.
7. Hibrydna viina: informatsiina skladova. Heorhii Pocheptsov. 25 zhovtnia 2015. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14501/2015-10-25-gibrydna-viyna-informatsiyna-skladova/>
8. Yavorska H.M., Izhak O.I. Fenomen hibrydnoi viiny. Svitova hibrydna viina: ukraintsykyi front: monohrafiia / za zah. red. V.P. Horbulina. Kharkiv: Folio, 2017. S. 22, 19.
9. Z istorii poniattia hibrydnoi viiny v SSHA i Rosii. Heorhii Pocheptsov. 1 lystopada 2015. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14619/2015-11-01-z-istorii-ponyattya-gibrydnoi-viyny-v-ssha-i-rosii/>
10. Tak shcho zh take hibrydna viina? I chy hibrydna viina v Ukraini? 18 lypnia 2017. URL: <https://www.armyfm.com.ua/tak-shho-zh-take-gibridna-vijna-i-chi-gibridna-vijna-v-ukraini/>
11. Kuz S.V. Teoretyko-metodolohichni zasady pravorozuminnia. Naukovoinformatsiinyi visnyk Pravo. № 1(13). 2016. S. 83.
12. Pravova politolohiia. Akademichnyi kurs. Za red. I.O. Kresin. K.: Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2021. 480 s.
13. Kharytonov Ye.O., Kharytonova O.I. Pryvatne pravo yak kontsept. Tom VI: Pryvatne pravo v umovakh hibrydnoi viiny: monohrafiia. Odessa: Feniks, 2024. S. 156–157 (408 s.)
14. Soros Dzh. Na zakhyst vidkrytoho suspilstva / per. s anh. I. Vozniaka. Kh.: Vivat, 2021. S. 10 (224 s.)
15. Stashchenko O. Do pytannia pro zmist i napriamy sotsiolohichnoho pravo rozuminnia. Filosofiia prava. 2009. № 11. S. 8.
16. Popovych T.P. Rozuminnia oboviazku u sotsiolohichnykh kontseptsiiakh H. Spensera ta Ye. Erlikha. Aktualni problemy derzhavy i prava. 2022. № 10 (2). S. 81–86. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v94.2022.10>